એકમ 2 વિવિધ પ્રકારનાં ગ્રંથાલયો અને તેમનાં કાર્યો

(DEFFERENT TYPES OF LIBRARIES AND THEIR FUNCTIONS)

રૂપરેખા

2.0 *ઉદ્દેશો*

2.1 *પ્રસ્તાવના*

2.2 *શાળા ગ્રંથાલયો*

2.2.1 *શાળા ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો*

2.2.2 *શાળા ગ્રંથાલયના કાર્યો*

2.2.3 *શાળા ગ્રંથાલયની સેવાઓ*

2.3 *મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલય*

2.3.1 *મહાવિદ્યાલયના ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો*

2.3.2 *મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલયના કાર્યો*

2.3.3 *મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલયની સેવાઓ*

2.4 *વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલય*

2.4.1 *વિશ્વવિદ્યાલયના ઉદ્દેશો*

2.4.2 *વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યો*

2.4.3 *વિશ્વવિદ્યાલયની સેવાઓ*

2.5 *સાર્વજનિક ગ્રંથાલય*

2.5.1 *સાર્વજનિક ગ્રંથાલયનો અર્થ અને વ્યાખ્યા*

2.5.2 *સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના આધારભૂત તત્ત્વો*

2.5.3 *સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો*

2.5.4 *સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના કાર્યો*

2.5.5 *સાર્વજનિક ગ્રંથાલય દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓ*

2.6 *વિશિષ્ટ ગ્રંથાલય*

2.6.1 *વ્યાખ્યાઓ*

2.6.2 *વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોની લાક્ષણિકતાઓ*

2.6.3 *વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયના કાર્યો*

2.6.4 *વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયની સેવાઓ*

2.7 *રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય*

2.7.1 *રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયનો અર્થ*

2.7.2 *રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો*

2.7.3 રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયના કાર્યો
2.7.4 રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયના લક્ષણો
2.8 સારાંશ
2.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
2.10 ચાવીરૂપ શબ્દો
2.11 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન

2.0 ઉદ્દેશો (OBJECTIVES)

પ્રાચીન સમયથી વર્તમાન સમય સુધી સમાજના ઉત્થાનમાં ગ્રંથાલયોનો ફાળો અગ્રેસર રહ્યો છે. તેમાં પણ શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોનો ફાળો મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ખાસ કરીને બીજાં વિશ્વયુદ્ધની અસર ગ્રંથાલયોના વિકાસ ઉપર વિશેષ પડી છે. આજે સમાજના દરેક ક્ષેત્રમાં ગ્રંથાલયો આવિસ્કાર પામ્યાં છે.

આ એકમમાં તમને પ્રાથમિક શાળાથી વિશ્વવિદ્યાલય સુધીની કક્ષાના શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોની ભૂમિકા, હેતુઓ, કાર્યો અને સેવાઓનો પરિચય કરાવવામાં આવશે.

2.1 પ્રસ્તાવના (INTRODUCTION)

શિક્ષણ એ શીખવાની પ્રક્રિયા, અનંતકાળથી ચાલી આવે છે. પ્રાચીન સમયમાં મઠોમાં પણ ગ્રંથાલય જોવા મળતા હતા. 1947 પછી સ્વતંત્ર ભારતમાં અને ખાસ કરીને તાજેતરના વર્ષોમાં સરકારે શૈક્ષણિક સુધારણાઓમાં, શાળાકક્ષાએ વધારે રસ દાખવ્યો છે. દેશના બાળકોને શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે રાષ્ટ્ર દ્વારા 1986માં નવી શિક્ષણ નીતિ અપનાવવામાં આવી છે. આ નવી શિક્ષણ પ્રણાલીને આધુનિક સ્વરૂપ આપવાના પ્રયાસોમાં ગ્રંથાલયો અગ્રેસર છે. જેની શરૂઆત શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોથી થાય છે. શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોના પ્રકાર :

- શાળાગ્રંથાલયો
- મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલયો
- વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયો

2.2 શાળા ગ્રંથાલયો (SCHOOL LIBRARIES)

શાળાગ્રંથાલય એટલે શાળા કક્ષાએ જે ગ્રંથાલય જોડાયેલ હોય તેને શાળા ગ્રંથાલય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેનો વાચક વર્ગ, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો બનેલો હોય છે. વિદ્યાર્થીને શિક્ષણમાં મદદરૂપ થવા શિક્ષણને લગતી વાચનસામગ્રી વસાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત મનોરંજનાત્મક સામગ્રી પણ વસાવવામાં આવે છે. શાળા શિક્ષણ પૂરું થતાં ગ્રંથાલય સાથેનો, તેનો નાતો શૂન્ય બની જાય છે.

ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં શાળા ગ્રંથાલયો ત્રણ સ્તરમાં જોવા મળે છે, જેમ કે :

- પ્રાથમિક શાળા
- માધ્યમિક શાળા
- ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા વગેરે

M.P.Douglas (એમ.પી.ડગલાસ) ના મત મુજબ શાળા ગ્રંથાલય એટલે-

- શાળાના ઉદ્દેશોને સફળ બનાવવા માટે સહયોગ આપવો.
- એક અધ્યયન એજન્સી સ્વરૂપે અધ્યાપન કાર્યમાં સક્રિય ભૂમિકા નિભાવે છે.
- શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની આવશ્યક્તાનુસારના પુસ્તક, સામયિક, નકશા, ચિત્ર, રેકોર્ડ વગેરે પૂરું પાડવાનું કાર્ય કરે છે.
- વાચકોની સમસ્યાઓના સમાધાન માટે અધ્યાપન કેન્દ્ર તરીકે.

2.2.1 શાળા ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો : (AIMS OF SCHOOL LIBRARY)

1. શાળા ગ્રંથાલય એ વિદ્યાર્થીની કારકિર્દીનો પાયો છે, આથી આજીવન શિક્ષણ મેળવતાં રહે તે માટે તેમને પ્રોત્સાહિત કરવાં.
2. વાચનસામગ્રીનું આદાન-પ્રદાન કરવું, જેમાં વીજાણુયુક્ત સામગ્રી ઉપરાંત ચિત્ર, ચાર્ટ, નકશા, ન્યૂઝ પેપર ક્લિપિંગ માટે માર્ગદર્શન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
3. વાચનસામગ્રીની પસંદગીમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોના, રસ, રૂચિ, અભિપ્રાયનું માર્ગદર્શન મેળવવું.
4. અભ્યાસક્રમ અનુસાર વાચનસામગ્રીની વ્યવસ્થા કરવી.
5. વિદ્યાર્થીઓ નિયમિત ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરતાં થાય તેવા પ્રયત્નો કરવાં.
6. વિદ્યાર્થીઓમાં વાચન રૂચિ જગાવવી.
7. ફુરસદના સમયમાં ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરતાં થાય એવી ભાવના વિદ્યાર્થીઓમાં જગાવવી.

2.2.2 શાળા ગ્રંથાલયનાં કાર્યો (FUCTIONS OF SCHOOL LIBRARY)

1. શાળામાં અભ્યાસક્રમ અનુસારના પુસ્તકો મેળવી તેનું વ્યવસ્થાપન કાર્ય કરવું.
2. ગ્રંથાલયની તમામ પ્રકારની સેવાઓથી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને વાકેફ કરવા.
3. વિદ્યાર્થી, શિક્ષક વગેરે શાળા ગ્રંથાલયનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરતા થાય તેવા પ્રયત્ન કરવાં.
4. વિદ્યાર્થીઓને સ્વાધ્યાય તૈયાર કરવામાં મદદરૂપ થવું.
5. વાચનસામગ્રી વિદ્યાર્થીઓ જાતે શોધે તેવો પ્રયત્ન કરવો.
6. વિદ્યાર્થીઓ મનોરંજનાત્મક પુસ્તકો સાથે ઈતર વાચન કરે તેવો પ્રયત્ન કરવો.
7. આજના વીજાણુકીય યુગમાં દરેક શાળા ગ્રંથાલયે વીજાણુકીય સામગ્રીથી સજ્જ બની વિદ્યાર્થીઓને તેનાથી માહિતગાર કરવાં.
8. વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણાદાઈ વાચનસામગ્રી વસાવવી.

2.2.3 શાળા ગ્રંથાલયમાં સેવાઓ (SERVICES IN SCHOOL LIBRARY)

1. વિદ્યાર્થીઓને ગ્રંથાલયના ગ્રંથસંગ્રહ અને તેની વ્યવસ્થાની જાણકારી આપવી.
2. પુસ્તકોનું આદાન પ્રદાન કરવું.
3. વિદ્યાર્થીઓની માંગના સંદર્ભમાં કોઈપણ વિશિષ્ટ માહિતી પૂરી પાડવી.
4. અધ્યયન સૂચિઓ તૈયાર કરવી.
5. અન્ય ગ્રંથાલયમાંથી મેળવીને પણ વાચનસામગ્રી પૂરી પાડવી.
6. જરૂર જણાય તો વાચનસામગ્રી શોધવામાં મદદ કરવી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

1. શાળા ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો જણાવો.

નોંધ i. નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલાં ઉત્તરો સાથે ઉત્તર સરખાવો.

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

2.3. મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલય (COLLEGE LIBRARY)

સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓની માંગ સંતોષવા તેમના અભ્યાસક્રમને ધ્યાનમાં રાખી તેનો ગ્રંથ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હોય તેવા ગ્રંથાલયની વ્યવસ્થાને મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આમ શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલયની ભૂમિકા અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

લાયલ (Lyle)ના મત મુજબ "મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલયસેવા પુસ્તક સંગ્રહ તથા પ્રસાર કાર્યોથી પણ વિશેષ છે. મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલય માત્ર પુસ્તકના સંગ્રહ અને પ્રસાર માટે જ નથી, પરંતુ સંદર્ભસેવા દ્વારા શૈક્ષણિક કાર્યમાં મદદરૂપ થવું અને વિદ્યાર્થીઓને સારા અને વધુ પુસ્તકો વાંચવા પ્રોત્સાહિત કરવાની છે."

આજના આધુનિક યુગમાં વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોનું સામાન્યજ્ઞાન વધે તે માટે શિક્ષણ સિવાયની વાચનસામગ્રી પણ વસાવવી પડશે. જે સાથે જુદાં જુદાં પ્રકારની સેવાઓનું આયોજન પણ કરવું પડશે. વળી સમયાનુસાર નવી ટૅક્નૉલૉજી સાથે કદમ મિલાવવા અને વૈશ્વિક ગતિવિધિઓથી વાકેફ રહેવા ગ્રંથાલયમાં આધુનિક ટૅક્નૉલૉજીના ઉપયોગ દ્વારા વીજાણુકીય સાધનોનો ઉપયોગ થાય તેવા પ્રયત્નો પણ કરવા જોઈએ. ટૂંકમાં આજનું મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલય અતિ આધુનિક બનાવવું પડશે.

2.3.1. મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો:(AIMS OF COLLEGE LIBRARY)

1. શિક્ષકોના સૂચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં મદદરૂપ થવા વિવિધ પ્રલેખો ભેગાં કરી તેની પ્રક્રિયા કરવી. આ પ્રલેખોનું સૂચિકરણ, વર્ગીકરણ થવું જોઈએ અને અન્ય પ્રક્રિયામાંથી પસાર કરવાં જોઈએ. પસંદ કરેલા પ્રલેખો અભ્યાસક્રમને અનુસાર તથા આધ્યાત્મિકતા, બુદ્ધિમતા અને નૈતિકતા સંબંધિત હોવાં જોઈએ.

2. ગ્રંથાલયોના પ્રલેખો વગેરેનો કાર્યક્ષમ રીતે ઉપયોગ કરી શકે તે રીતે વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ સ્વતંત્ર રીતે કરી શકે. નવા આવનાર વિદ્યાર્થીને ગ્રંથાલયથી પૂર્વાભિમુખ કરવા. ટૂંકમાં વિદ્યાર્થીઓ સ્વયં-શિક્ષણ મેળવી શકે તે માટે પ્રોત્સાહિત કરવા. વાચક જાતે સેવા મેળવી શકે તેમજ તેઓ જાતે ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરી શકે તે માટે તેમને સક્ષમ બનાવવા.

3. મહાવિદ્યાલયને લગતા તમામ કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવો તથા પોતાના વિસ્તારમાં આવેલાં અન્ય ગ્રંથાલયોને સહકાર આપવો, જેમાં લોન ઉપર પુસ્તક આપ-લે કરવાં, જેથી શિક્ષણ અસરાત્મક બની રહે.

4. વાચનસામગ્રીની પસંદગીમાં વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોનું માર્ગદર્શન મેળવવું.

5. દરેક ઉપભોક્તાને યોગ્ય સમયમાં યોગ્ય વાચનસામગ્રી યોગ્ય જગ્યાએ મળી રહે તેવા પ્રયત્નો કરવાં.
6. શૈક્ષણિક અને વહીવટી કર્મચારીઓ વચ્ચે સુમેળ રહે તેવા પ્રયત્નો કરવાં.
7. ફુરસદનો સદ્‌ઉપયોગ ગ્રંથાલય દ્વારા કરવો એવી ભાવના જગાવવી.

2.3.2. મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલયના કાર્યો (FUNCTIONS OF COLLEGE LIBRARY)

1. વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકોને અભ્યાસક્રમમાં જરૂરી વાચનસામગ્રી પ્રાપ્ય બનાવવી તેમજ તેને વર્ગીકરણ, સૂચિકરણ વગેરે પ્રક્રિયામાંથી પસાર કરી વાચનક્ષમ બનાવવી. આ સંગ્રહની યોગ્ય સાચવણી અને જાળવણી કરવી.
2. નવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓ ગ્રંથાલયની પદ્ધતિથી અજાણ હોઈ તેઓને માટે ગ્રંથાલય પૂર્વાભિમુખ (Orientation) નું આયોજન કરવું.
3. વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોના બૌદ્ધિક વિકાસમાં મદદરૂપ થવું.
4. વાચન માટે આરામદાયક ભૌતિક સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી.
5. અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત પ્રેરણાદાયી સાહિત્ય વસાવવું.
6. સંશોધકોને ઉપકારક વાઙ્‌મયસૂચિ પૂરી પાડવી તેમનો સમય બચાવવો.
7. ઈતર પ્રવત્તિઓ જેવી કે પરિસંવાદ, ચર્ચા, વક્તૃત્વ સ્પર્ધા વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં અગ્રેસર બને તેવાં પ્રયત્ન કરવાં.
8. વીજાણુકીય યુગમાં ગ્રંથાલય વધુ સજ્જ બને તેવા પ્રયત્ન કરવાં.
9. વિદ્યાર્થી નેટ, સ્લેટ તથા અન્ય સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ આપીને કારકિર્દીનું ઘડતર કરે તે માટે પ્રોત્સાહિત કરવાં.
10. વિદ્યાર્થી ગ્રંથાલયનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરે તેવા પ્રયત્નો કરવાં.
11. વિદ્યાર્થીઓ નાટક, ચર્ચા, રમત-ગમત વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ શકે. તેવા પ્રયત્નો કરવાં.

2.3.3. મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલયની સેવાઓ (SERVICES OF COLLEGE LIBRARY)

1. રીડિંગરૂમ-વાચનકક્ષસેવા.
2. સંદર્ભ અને માહિતીસેવા
3. ગ્રંથ આપ-લેસેવા

4. આંતર ગ્રંથાલય લેવડદેવડસેવા
5. વાઙ્મયસૂચિસેવા
6. પ્રતિલિપિ (Rprographic Service)સેવા
7. ઈન્ટરનેટ આધારિતસેવા

તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

(2) મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલયના કાર્યો જણાવો.

નોંધઃ- **i. નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.**

ii. એકમના અંતે આપેલાં ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

2.4 વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલય (UNIVERSITY LIBRARY) :

શાળા ગ્રંથાલય અને કૉલેજ ગ્રંથાલય કરતા કંઈક વિશેષ છે. કારણ કે વિશ્વ-વિદ્યાલયનો ગ્રંથ સંગ્રહ અને અન્ય વાચનસામગ્રી વિશેષ પ્રકારની હોય છે. સાથે સાથે તેના ઉપભોક્તાઓમાં પણ બદલાવ હોય છે. વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયમાં કોઈપણ દેશનો વાચક ઉપયોગ માટે આવી શકે છે કે જે ત્યાં અભ્યાસ કરતો હોય છે. વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયમાં અભ્યાસ ઉપરાંત જુદાં જુદાં વિષયોમાં સંશોધનો પણ થતાં હોય છે. તેથી ઉપભોક્તાને જરૂરી તમામ પ્રકારનો સંગ્રહ સમૃદ્ધ હોવો જરૂરી છે. ઉપરાંત ગ્રંથાલયમાં ખાસ પ્રકારની સેવાઓ આપવી પણ અનિવાર્ય છે.

આમ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ગ્રંથાલયનું મહત્ત્વ પણ વિશેષ છે, કારણ કે વિશ્વવિદ્યાલય માટે ગ્રંથાલય સિવાય પોતાનું કાર્ય કરવું શક્ય નથી. ભારતમાં 1947માં વીસ વિશ્વવિદ્યાલયો હતા. એમાંથી આજે તેની સંખ્યા વધીને 100થી વધુ થઈ ગઈ છે. જેમાં પરંપરાગત વિશ્વવિદ્યાલય, વ્યવસાયિક વિશ્વવિદ્યાલય તથા ડિમ્ડ વિશ્વવિદ્યાલયનો સમાવેશ થાય છે. વિશ્વવિદ્યાલયોની સંખ્યામાં થયેલી વૃદ્ધિ સાથે અનેક સામાજિક અને બૌદ્ધિક આયામો જોડાયેલા છે, જેમ કે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ, અનેક નવા વિભાગોની સ્થાપના વગેરે.

યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન રિપોર્ટમાં ડૉ. રાધાકિશનના મત મુજબ "ગ્રંથાલય વિશ્વવિદ્યાલયના હૃદય સમાન છે. બીજા શબ્દોમાં માનવશાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો માટે વિશ્વવિદ્યાલયમાં એક ઉત્તમ ગ્રંથાલય આવશ્યક છે."

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ગ્રંથાલય શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું ધામ છે અને વિશ્વવિદ્યાલયનો ગ્રંથપાલ આ જ્ઞાનનો પ્રસાર અને વિકાસ કરે છે. વિશ્વવિદ્યાલયના પુસ્તકો વિદ્વાન અને સંશોધકોના જ્ઞાનમાં વધારો કરે છે. રાધાકિશનના રિપોર્ટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે "ગ્રંથાલય શિક્ષણનું પ્રસારણ કરે છે અને નવા જ્ઞાનની શોધ કરે છે."

2.4.1 વિશ્વ-વિદ્યાલય ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો (AIMS OF UNIVERSITY LIBRARY):

1. વિશ્વવિદ્યાલયના અભ્યાસ સંબંધી દરેક પ્રકારની વાચનસામગ્રી તથા સામાન્ય જ્ઞાન અને વૈશ્વિક બાબતો સાથે સંબંધિત સામગ્રી એકઠી કરવી. આ સામગ્રીનું વર્ગીકરણ, સૂચિકરણ વગેરે કરી તેની વ્યવસ્થિત ગોઠવણી કરવી.
2. સંશોધકો અને અધ્યાપકોને જરૂરી માર્ગદર્શન આપવું.
3. વાચનસામગ્રીની પસંદગીમાં વાચકોના રસ, રૂચિ અને અભિરૂચિનું પ્રતિબિંબ પડે તેમ કરવું.
4. વાચકોની જરૂરિયાત મુજબ અન્ય ગ્રંથાલયોમાંથી આંતર ગ્રંથાલય આદાન પ્રદાન કરવું.

5. INFLIBNET સંસ્થાના સહયોગમાં રહી વિશ્વકક્ષાના ગ્રંથાલયોનો નેટવર્કથી સહયોગ પ્રાપ્ત કરવો.
6. વિશ્વવિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમના માળખા અનુસાર વાચન સામગ્રીની વ્યવસ્થા કરવી.
7. વર્તમાન અને ભવિષ્યની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને માહિતી સામગ્રી વસાવવી.
8. ઉપભોક્તા ગ્રંથસંગ્રહ પ્રતિ આકર્ષાય તેવા પ્રદર્શનો, સેમિનાર વગેરેનું આયોજન કરવું.
9. યોગ્ય વાચકને યોગ્ય સમયમાં યોગ્ય વાચનસામગ્રી મળી રહે તેવા પ્રયત્ન કરવાં.
10. ફુરસદના સમયનો સદ્‌ઉપયોગ ગ્રંથાલય દ્વારા કરવા પ્રોત્સાહિત કરવાં.
11. શૈક્ષણિક અને વહીવટી કર્મચારીઓ વચ્ચે સુમેળનું વાતાવરણ રહે તેવા પ્રયત્નો કરવાં.

2.4.2 વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયના કાર્યો (FUNCTIONS OF UNIVERSITY LIBRARY)

1. પ્રાપ્ત કરેલી વાચનસામગ્રીનું ક્રિયા પ્રક્રિયામાંથી પસાર કરી યોગ્ય સંગ્રહ કરવો સાચવણી અને જાળવણી કરવી.
2. વાચકોની સંશોધન પ્રવૃત્તિમાં સહયોગ પૂરો પાડી જ્ઞાન અને માહિતીનો વિકાસ કરવો.
3. અધ્યાપકોના શૈક્ષણિક કાર્યમાં મદદરૂપ થવું.
4. વિદ્યાર્થીઓના વિકાસ માટે તેઓ નાટક, ચર્ચા, પરિસંવાદ, રમત-મગત વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ શકે તે માટે પ્રોત્સાહિત કરવાં.
5. નવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓને ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરવા સંબંધી ગ્રંથાલય પૂર્વાભિમુખ કાર્યક્રમ (Orientation Programme)નું આયોજન કરવું.
6. આધુનિક યુગમાં વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયને વીજાણુકીય સામગ્રીથી સજ્જ કરવાં.
7. ઉપભોક્તાની માંગ અને જરૂરિયાતના સંદર્ભમાં સેવાઓ પૂરી પાડવી.
8. વિદ્યાર્થી પોતાનો ફુરસંદનો સમય ગ્રંથાલયમાં વ્યતિત કરે તે માટે પ્રેરણા પૂરી પાડવી.

9. જુદાં જુદાં પ્રકારની વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિઓ કરવી.

10. વિદ્યાર્થીના સ્વાધ્યાય કાર્યમાં મદદરૂપ થવું તેમજ તેમાં પ્રોત્સાહન આપવું.

2.4.3 વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયની સેવાઓ (SERVICES OF UNIVERSITY)

1. ગ્રંથાલય સેવાઓ (LIBRARY SERVICES)

1. પુસ્તક આપ-લેસેવા
2. વાચન કક્ષનીસેવા
3. નવા ઉમેરાતા પુસ્તકોનું ડિસ્પ્લે તથા પ્રલેખોની સૂચિ તૈયાર કરવી.
4. સંદર્ભ માહિતીસેવા

2. વાઙ્મયાત્મક સેવાઓ (BIBLIOGRAPHICAL SERVICES)

1. જુદાં જુદાં વિષયોમાં ઉપયોગી વાઙ્મય સૂચિઓ તૈયાર કરવી.
2. નવા નવા સાહિત્યની અનુક્રમણિકા તૈયાર કરવી.
3. સાહિત્ય શોધ

3. અદ્યતન અવબોધન સેવાઓ (CURRENT AWARNESS SERVICES)

1. મહત્ત્વના સાહિત્ય અને સર્તણસેવા
2. સામયિકોની અનુક્રમણિકાઓ (CURRENT CONTENTS) તૈયાર કરવી.
3. સમાચારપત્રોની કાપલીઓ (NEWSPAPER CLIPINGS)

4. વિશિષ્ટીકૃત સેવાઓ : (SPECIALIST SERVICES)

1. નવા આાવતા વાચકોને પ્રશિક્ષણ આપવું.
2. જુદાં જુદાં સમયે પ્રદર્શનો યોજવા.
3. વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના વ્યાખ્યાન રાખવાં
4. વાચકોન્મુખ સંગોષ્ઠિઓ, કાર્યશાળાઓ વગેરે.

5. અન્ય સેવાઓ (OTHER SERVICES)

1. સારસેવા
2. સંદર્ભસેવા
3. સલાહસેવા

4. વાઙ્મયસૂચિસેવા
5. પ્રતિનિર્માણસેવા

તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

(3) વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયમાં અપાતી સેવાઓ જણાવો.

નોંધ : i. નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.
ii. એકમના અંતે આપેલાં ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

2.5 સાર્વજનિક ગ્રંથાલય (PUBLIC LIBRARY)

આ એકમમાં તમને સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના વિભાગ તેના પ્રાદુર્ભાવ તથા વિકાસ કાર્યો અને સેવાઓનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો એ સામાજિક સંસ્થાનો છે, કે જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના જનસમૂહો

માટેના સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક તથા અન્ય વિષયોની સાથે સંબંધિત જ્ઞાનને આધારે માહિતીના પ્રસારથી સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

આ એકમના અધ્યયન પછી તમે આ બાબતથી સક્ષમ બનશો :

- સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના ક્રમિક વિકાસ જાણી શકવામાં
- સાર્વજનિક ગ્રંથાલયનો અર્થ જાણી શકવામાં
- સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના કાર્યો, તેના દ્વારા મળતી સેવાઓથી પરિચિત થશો.

સાર્વજનિક ગ્રંથાલય એ સૌના માટેનું, સૌ એટલે સમાજના બધા જ લોકો, આમ સમાજના બધા જ સ્તર અને કક્ષાના લોકો માટેનું ગ્રંથાલય. પરંતુ પ્રાચીન સમયમાં સામાજિક કલ્યાણનો વિચાર સમાજના માત્ર અમુક વર્ગ સુધી મર્યાદિત હતો, એટલે કે આ ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ સામાન્ય પ્રજા કરી શકતી ન હતી. પરંતુ સમયના પરિવર્તન સાથે સમાજમાં જુદાં જુદાં પ્રકારની જુદાં જુદાં વિષયોની માહિતીની જરૂરિયાત ઉપસ્થિત થઈ તેથી ધીમે ધીમે જાહેર ગ્રંથાલયો બનતા ગયા અને શાસકો દ્વારા પણ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો ખોલવામાં આવ્યા. આમ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો ખોલવામાં આવ્યા. આમ ગ્રંથાલય વગર સમાજનો વિકાસ અધૂરો રહેશે, વળી ગ્રંથ અને ગ્રંથાલય વગર યુગો યુગની જાણકારી નહિ મળી શકે એવું પ્રતીત થયું.

સાર્વજનિક ગ્રંથાલય એ સર્વ માટેનું ગ્રંથાલય હોવાથી અપવાદ સિવાય કોઈપણ વ્યક્તિ નિયમોને આધીન રહીને તેનો સભ્ય બની શકે, અને તેની સેવાઓ મેળવી શકે છે. આ ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરી વ્યક્તિ પોતાનો અને સમાજનો વિકાસ કરી શકે છે. લોકોના આર્થિક, સાંસ્કૃતિક તેમજ શિક્ષણ સંબંધી વિકાસ બાબતમાં પોતાનો ફાળો આપતી એક સંસ્થા એટલે સાર્વજનિક ગ્રંથાલય છે.

આમ, "સાર્વજનિક ગ્રંથાલય એ વ્યક્તિ અને સમાજના વિકાસમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવનાર અગત્યની સંસ્થા છે."

2.5.1 સાર્વજનિક ગ્રંથાલયનો અર્થ અને વ્યાખ્યા (MEANING AND DEFINATION OF PUBLIC LIBRARY)

રોનાલ્ડ બેન્ઝના જણાવ્યા મુજબ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયમાં ચાર બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

1. "સાર્વજનિક ગ્રંથાલય તમામ નાગરિકને વાચન સુવિધા તથા જરૂરી સંદર્ભો પૂરાંપાડે છે."
2. તેનો નિભાવ મહદઅંશે સ્થાનિક કે રાષ્ટ્રીય કક્ષાના ફંડમાંથી થાય છે.

3. *છેવાડાના ઉપભોક્તા સુધી સેવાઓ નિઃશુલ્ક પહોંચવી જોઈએ.*
4. *બધી જ વાચનસામગ્રી મેળવવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ."*

જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સ્વીકારાયેલ વ્યાખ્યા મુજબ -

1. ***વિલિયમ ઈવાર્ટ*** *"સાર્વજનિક ગ્રંથાલય એટલે એ ગ્રંથાલય જે લોકો દ્વારા સમર્પિત, લોકોના મનોરંજન માટે, નિશ્ચિત નિયમ દ્વારા સ્થાપિત, લોકોના જાહેર ફંડમાંથી ચાલતું હોય તે સાર્વજનિક ગ્રંથાલય છે."*
2. UNESCO*ના મત મુજબ*
   "સાર્વજનિક ગ્રંથાલય એ છે કે સમાજ કે કોઈ ક્ષેત્રમાં લોકોને નિઃશુલ્ક કે ઉચિત શુલ્ક પર સેવા પ્રદાન કરે છે, વળી તે વય, જાતિ, લિંગ, સંબંધ, રાષ્ટ્રીયતા,ભાષા કે સામાજિક મોભાના કોઈ પણ ભેદભાવ વગર બધાને માટે સમાન રીતે સેવા પ્રદાન કરે છે."
3. ***ડેન કાર્લિ* (Dan Carli)***ના મત મુજબ "સાર્વજનિક ગ્રંથાલય માત્ર પુસ્તકોનું સંગ્રહ સ્થાન નથી. તે એવું જાહેર સ્થળ છે કે જ્યાં લોકો કંઈક શીખવા, કંઈક વહેંચવા, સાંભળવા કે સંભળાવવા ભેગા થાય છે."*

2.5.2 *સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના આધારભૂત તત્ત્વો* (BASIC ELEMENT OF PUBLIC LIBRARIES)

(1) *નિઃશુલ્ક ગ્રંથાલય* (A FREE LIBRARY)

સાર્વજનિક ગ્રંથાલય એ પોતાની કોઈપણ સેવાઓ જેમ કે, ગ્રંથાલય કક્ષમાં બેસીને કોઈ પુસ્તકનું વાચન કરવું, ઘરે વાંચવા માટે પુસ્તક આપવા, સંદર્ભ સેવાઓ, કે પછી કોઈ ફિલ્મ કે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમના માધ્યમથી મનોરંજન પૂરું પાડવું વગેરે માટે ઉપભોક્તા પાસેથી કોઈપણ પ્રકારનું શુલ્ક લેવામાં આવતું નથી. આ તમામ સેવાઓ પોતાના વિસ્તારના નાગરિકોને નિઃશુલ્ક આપવામાં આવે છે.

જોકે, છતાં કોઈ વાચકના અનુરોધથી કોઈ ગ્રંથાલય તમારા વ્યક્તિગત ઉપયોગ માટે જે કોઈ વાઙ્મયસૂચિ તૈયાર કરી આપે અથવા કોઈ લેખની પ્રતિલિપિ પૂરી પાડે તો આવી સેવાઓ માટે નજીવી કિંમત વસૂલ કરે છે.

(2) *સાર્વજનિક ભંડોળ દ્વારા નાણાકીય વ્યવસ્થા* (FINANCED BY PUBLIC FUNDS)

સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના નિભાવ માટે જરૂરી નાણાં મહદઅંશે સાર્વજનિક ભંડોળમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે પોતાના દેશ, પ્રદેશ અથવા સ્થાનિક સંચાલન તંત્રોના કાયદા અંતર્ગત સરકાર આ કાર્ય માટે અપ્રત્યક્ષકર લાગુ પાડે છે, જેને ગ્રંથાલય ઉપકર (Library cess)

કહેવાય છે. જે નાગરિકોની સંપત્તિ અથવા તેમના વાહન પર વધારાના કર (Surcharge) રૂપે વસૂલવામાં આવે છે. દા.ત. આંધ્રપ્રદેશ સરકાર સંપત્તિકર ઉપર પ્રત્યેક રૂપિયે આઠ પૈસા લેખે ગ્રંથાલય અધિકાર વસૂલે છે. પરંતુ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાઓના લાભ પ્રત્યેક નાગરિકને સમાનરૂપે મળે છે. પછી ભલે તે વ્યક્તિ ગ્રંથાલય ભંડોળમાં પોતાનું યોગદાન આપતી હોય કે ન આપતી હોય.

જોકે ગ્રંથાલય ઉપકર દ્વારા વસૂલેલી રકમ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની સ્થાપના, રાખરખાવટ અને વિકાસ માટે પર્યાપ્ત નથી હોતી. આથી કેટલાંક કિસ્સામાં રાજ્ય સરકાર ગ્રંથાલય ભંડોળમાં અમુક રકમનું અનુદાન આપે છે. દા.ત. કર્ણાટકમાં રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ગ્રંથાલય ભંડોળમાં યોગદાન આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

(3) એક સહાયકારી શિક્ષણ સંસ્થાન (AN AUXILAIRY EDUCATION INSTITUíTION)

આજે સભ્ય સમાજમાં શાળાઓ મહાવિદ્યાલયો તથા વિશ્વવિદ્યાલયો જેવા ઔપચારિક અધ્યયન માટેની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનો ક્રમિક વિકાસ થતો આવ્યો છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલાં ગ્રંથાલયો એ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને સીધી મદદ પૂરી પાડે છે. પરંતુ આજે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી રહી છે. તેથી શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો માટે આ કાર્ય મુશ્કેલ છે. આથી સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને તેમનું ઔપચારિક શિક્ષણ સહેલાઈથી પૂરું કરવા માટે મદદરૂપ બને છે.

(4) વિધિવત આદેશિત સંસ્થાન (A MANDATORY INSTITUTION)

સાર્વજનિક ગ્રંથાલય દ્વારા દરેક નાગરિકને કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના નિઃશુલ્ક ગ્રંથાલય સેવા પ્રાપ્ત થાય છે. આ નિઃશુલ્ક ગ્રંથાલયો કાયદેસર રીતે દેશની લોકસભા અથવા રાજ્યસભા જેવી સક્ષમ સત્તા દ્વારા સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. આથી છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં દરેક રાજ્યમાં ગ્રંથાલય ધારો લાગુ કરીને વર્ષોમાં દરેક રાજ્યમાં ગ્રંથાલયધારો લાગુ કરીને તેને અંતર્ગત સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો સ્થાપવામાં આવ્યા છે. ભારતમાં તામિલનાડુ, આંધ્રપ્રદેશ, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત વગેરે એમ સોળ રાજ્યોમાં ગ્રંથાલય ધારો લાગુ કરવામાં આવ્યો છે.

2.5.3. સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશ (AIMS OF PUBLIC LIBRARY)

વિવિધ ગ્રંથાલયશાસ્ત્રીઓ તથા સંસ્થાઓએ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશ નીચે મુજબ સ્પષ્ટ કર્યા છે :-

1. અમેરિકન લાયબ્રેરી એસોસિયેસનના મત અનુસાર :

1. સમાજની વ્યક્તિ માત્રને સ્વશિક્ષણમાં સહાયક બનવું.
2. સમાજની બહુશ્રુત માંગને સંતોષવી.
3. શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને નાગરિક પ્રવૃત્તિઓમાં સહાયક બનવું.
4. નવરાશની પળોમાં સમાજને મનોરંજનાત્મક અને પ્રેરણાત્મક સાહિત્ય આપવું.

2. ડૉ. રંગનાથનના મત અનુસાર :

1. સમાજની વ્યક્તિ માત્રને બધા જ વિષયોની માહિતી અને સત્યોથી વાકેફ રાખવા.
2. તટસ્થ અને સમતોલ વાચનસામગ્રી પૂરી પાડવી.
3. સ્થાનિક, રાષ્ટ્રીય અને વિશ્વકક્ષાએ વ્યક્તિ કેળવાય તેવી સેવા પૂરી પાડવી.
4. પ્રાચીન સંશોધનમાં મદદરૂપ થવું.
5. વ્યક્તિમાત્રના નવરાશના સમયને, રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ તરફ વાળવો.

2.5.4 *સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના કાર્યો* (FUNCTION OF PUBLIC LIBRARY)

1. સમાજને ઔપચારિક અને અનૌપચારિક શિક્ષણમાં મદદરૂપ થવું.
2. જરૂરી વાચનસામગ્રી એકઠી કરીને તેનું વ્યવસ્થાપન કરવું.
3. વાચનસામગ્રીની તર્કબદ્ધ ગોઠવણી કરવી.
4. છેવાડાના વિસ્તારમાં માનવી સુધી માહિતી પહોંચાડવી.
5. ખેતીપ્રધાન ભારત દેશમાં બિયારણ, જંતુનાશક દવાઓ વગેરે માહિતી સેવાઓ પૂરી પાડવી.
6. વિવિધ વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સમાજ ગ્રંથાલય પ્રતિ આકર્ષિત થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ કરવી.
7. ફુરસદના સમયનો સદઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેનું પ્રોત્સાહન આપવું.

2.5.5 *સાર્વજનિક ગ્રંથાલય દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓ* (SERVICES PROVIDE BY PUBLIC LIBRARY)

- પુસ્તક લેવડદેવડસેવા
- બાળગ્રંથાલયસેવા
- બહારના સભ્યોનેસેવા
- સંદર્ભસેવા

- રોજગારલક્ષી માહિતીસેવાઓ
- આંતર ગ્રંથાલય લેવડદેવડસેવા
- અદ્યતન અવબોધનસેવા
- સાહિત્ય શોધસેવા
- અનુવાદસેવા
- પ્રતિલિપિકરણસેવા
- સારસેવા
- તાલીમ અને માર્ગદર્શન
- ખેડૂત અને ખેત વિષયકસેવાઓ
- પ્રજ્ઞાચક્ષુ અને અપંગને સેવાઓ

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(4) સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના કાર્યો જણાવો.

નોંધ : (1) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(2) એકમના અંતે આપેલાં ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

2.6. વિશિષ્ટ ગ્રંથાલય (SPECIAL LIBRARY)

વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયનો ઉદ્ભવ ખાસ કરીને સંશોધન, વિકાસ, વ્યવસાય અને ઉદ્યોગો, સરકારી સંગઠનોમાં માહિતી જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં થયો છે. પરંતુ ખરેખર તેનો વિકાસ બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ થયો છે. એટલે કે દેશમાં થયેલ આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, વૈજ્ઞાનિક અને ટેક્નૉલૉજીકલ વિકાસને આભારી છે. અમેરિકા, ફ્રાંસ, જાપાન અને જર્મનીમાં થયેલ અભૂતપૂર્વ ટેક્નૉલૉજીકલ વિકાસના સંદર્ભમાં વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોનો વિકાસ થયો હતો. તેની પ્રકૃતિ, વિષયક્ષેત્ર, પ્રલેખ, સંગ્રહ અને સેવાઓના સંદર્ભે સાર્વજનિક કે શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોથી વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો જુદાં તરી આવે છે. તેની આ લાક્ષણિકતાઓનો અભ્યાસ પણ તમે કરશો.

વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો એકવીસમી સદીની શરૂઆતમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યા. વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોની વાચનસામગ્રી અને તેના વાચકો વિશિષ્ટ પ્રકારના હોય છે. જેનું પ્રમાણ અન્ય ગ્રંથાલયોના વાચક કરતા ઓછું હોય છે. તેનું કદ પણ અન્ય ગ્રંથાલય કરતા નાનું હોય છે. કારણ કે તેમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની વાચનસામગ્રી જ વસાવવામાં આવે છે. ખાસ કરીને સંશોધન સંસ્થાઓના ગ્રંથાલયો એ વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો કહેવાય છે. જેમ કે Physical Research Laboratory (PRL) હૉસ્પિટલના ગ્રંથાલય, જેલ ગ્રંથાલય, અંધજનોનું ગ્રંથાલય વગેરે વિશિષ્ટ પ્રકારના ગ્રંથાલયો કહેવાય. જ્યારે અન્ય સરકારી ખાતાના ગ્રંથાલયો જેમ કે વિધાનસભા કે લોકસભાનું ગ્રંથાલય, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગનું ગ્રંથાલય વગેરે ગ્રંથાલયો પણ વિશિષ્ટ પ્રકારના ગ્રંથાલયો કહેવાય. આમ, આ એકમમાં આપણે વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોનો પ્રાદુર્ભાવ, વૃદ્ધિ અને વિકાસનો અભ્યાસ કરીશું.

2.6.1. વ્યાખ્યાઓ (DEFINATIONS)

વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયનો ઉદ્ભવ એ હજી હમણાં જ થયો છે, છતાં અનેક તજ્જ્ઞોએ વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયને પરિભાષિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. **બ્રોડ ફિલ્ડ (Broad Field)** એ વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે. "વિશિષ્ટ ગ્રંથાલય એ શૈક્ષણિક વાણિજ્યિક કે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય નથી, અથવા સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પણ નથી. કોઈ વિશિષ્ટ વાચક વર્ગને કોઈ ચોક્કસ વિષય ક્ષેત્ર ઉપર વિસ્તૃત માહિતી આપવી તે એનો ઉદ્દેશ છે."

*ડૉ. **એસ.આર.રંગનાથન** વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયને "વિશેષજ્ઞ ગ્રંથાલય" કહેવાનું પસંદ કરે છે. જે ગ્રંથાલયનું કાર્ય કોઈ વિશિષ્ટ વિષય ક્ષેત્ર જેમ કે વિજ્ઞાન તકનિકી અથવા અન્યને સંબંધિત વિસ્તૃત માહિતી પૂરી પાડવાનું હોય છે. પ્રખ્યાત ગ્રંથાલય શાસ્ત્રી **ડી.જે.ફોસ્કેટ** **(D.J.FOSKETT)** વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયની પરિભાષા આ રીતે આપે છે. એવું ગ્રંથાલય કે જે એક વિશેષ વાચક વર્ગને સેવા આપે છે, જે એક ગ્રંથાલય કરતા કંઈક વિશેષ એવું અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને તેના સભ્યોની ઓછામાં ઓછી થોડીક પ્રવૃત્તિઓ સમાન લક્ષ્યો અથવા હેતુઓ દ્વારા સંચાલિત હોય છે. આમાં શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો સમાવિષ્ટ નથી કારણ કે તેના ઉપભોક્તાઓ ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે કરે છે, અને કોઈપણ અર્થમાં તેમના હેતુઓ સમાન નથી હોતા."*

આમ વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયની સામાન્ય વ્યાખ્યા કરીએ તો "વિશિષ્ટ ગ્રંથાલય ખાસ કરીને પિતૃસંસ્થાને મદદરૂપ થવાના ઉદ્દેશથી પિતૃસંસ્થા દ્વારા તેની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આ ગ્રંથાલયમાં પિતૃસંસ્થાને અનુરૂપ ખાસ પ્રકારની વાચનસામગ્રી વસાવવામાં આવે છે. આવા ગ્રંથાલયના ઉપભોક્તાઓના પણ ખાસ પ્રકારના હોય છે."

2.6.2. *વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોની લાક્ષણિકતાઓ* (FEATURES OF THE SPECIAL LIBRARIES)

વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોની તમામ ગતિવિધિઓ એ તેમના દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી બે મુખ્ય સેવાઓ ઉપર આધારિત છે. તેની મુખ્ય લાક્ષણિકતા જોઈએ તો

- ***સંગ્રહ વિકાસ* (Collection Development)**

વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોનો સંગ્રહ એ તેની ગ્રંથાલય સેવાઓના સુદૃઢ સંચાલનમાં મદદરૂપ થાય તે પ્રકારનો રાખવામાં આવે છે. આ સંગ્રહ હંમેશા અદ્યતન માહિતી ઉપર આધારિત હોય છે. માતૃસંસ્થા દ્વારા હાથ ધરવામાં આવતા કાર્યક્રમોને ધ્યાનમાં રાખીને આ સામગ્રીની પસંદગી કરવામાં આવે છે. વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોના સંગ્રહનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તે ક્યારેય સ્થિર નથી રહેતો. ગતિશીલ હોય છે અને તેની માતૃસંસ્થાની બદલાતી પરિસ્થિતિના સંર્ભમાં ફેરફાર થાય છે.

વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોમાં સામયિકો અદ્યતન માહિતી પૂરી પાડતા હોય છે અને એટલા માટે જ તેના લવાજમ પાછળ સૌથી વધુ ખર્ચ કરવામાં આવે છે. જેમાં વર્તમાન પત્રોની કાપલીઓ, પેમ્ફલેટ્સ, વ્યાપારને લગતું સાહિત્ય, સરકારી, દસ્તાવેજો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયના સંગ્રહનું બીજું મહત્ત્વનું અંગ તે તેની માતૃસંસ્થામાં તૈયાર કરાતી માહિતી કે પ્રકાશનો જેમ કે સંશોધન અહેવાલો, તકનિકી મેમોરન્ડમ, પત્રવ્યવહાર, સંસ્થાનું મુખપત્ર વગેરે ઉપર આધારિત છે.

ક્યારેક આંતર ગ્રંથાલય લેવડદેવડ અંતર્ગત વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો સાર્વજનિક શૈક્ષણિક અને સંશોધન ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ પણ કરતાં હોય છે.

- **પ્રક્રિયાકરણ અને વ્યવસ્થાપન (Processing and Organisation)**

વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોના પ્રલેખ સંગ્રહની ગોઠવણીમાં અનેક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને તેમની માતૃ સંસ્થાની જરૂરિયાતો જેવી કે સૂચિઓ, નિર્દેશિકાઓ તથા સારના ઉપયોગ માટે તેને તૈયાર કરવામાં આવે છે. વર્ગીકરણ, સૂચિકરણ તથા નિર્દેશીકરણની પદ્ધતિઓ પ્રમાણમાં સરળ સ્વરૂપની હોય છતાં ઉપભોક્તાઓની જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકે તેવી પસંદ કરવામાં આવે છે.

- **સંદર્ભ સેવાઓ (Referernce Services)**

સાહિત્ય શોધ સેવામાં ઉપભોક્તાઓને સામાન્ય મદદ કરવામાં આવે છે પરંતુ માંગ થયેલ માહિતીની શોધ માટે અને તેને ઉપભોક્તા સુધી પહોંચાડવા માટે ક્યારેક માહિતી-વિશેષજ્ઞોની મદદ પણ લેવાય છે. કેટલાક વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો અનુવાદ સેવાઓ પણ પૂરી પાડે છે તે ક્યારેક ગ્રંથાલય દ્વારા જ આપવામાં આવે છે. તો કોઈક વખત બાહ્ય માધ્યમોથી પણ મેળવવામાં આવે છે. વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોમાં કર્મચારીઓ અને ઉપભોક્તાઓ વચ્ચે નિકટના સબંધ હોય છે તેથી ગ્રંથાલયનો મહત્તમ ઉપયોગ થાય છે.

- **અદ્યતન અવબોધન તથા પરિસંચરણ સેવા (Current Awarness and Routing Services)**

ઉપભોક્તાઓને નવીન પ્રવાહોની માહિતી મળતી રહે તે માટે વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો અનેક સ્તરોને આવરી લેતી સેવાઓ વિકસાવે છે. સામયિકોના અદ્યતન અંકોનું પરિસંચરણ (Routing) તે મોટાભાગના વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોમાં અપાતી સેવાઓમાંની એક છે. ગ્રંથાલય પોતાના વાચકોનો સર્વે કરીને કયા સામયિકો વધુ વંચાય છે તે જાણીને ત્યારપછી તેનો નવો અંક આવતા વાચકોને જાણ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત અદ્યતન અંકો અંગેના બુલેટિન, નવીન સામયિકોની અનુક્રમણિકા વગેરે જેવી અદ્યતન અવબોધન સેવાઓ વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે.

- **અપેક્ષિત સેવા (Anticipatory Services)**

અપેક્ષિત સેવાઓ જેવી કે વિવરણાત્મક, સૂચિઓ, સાર, બુલેટિન, સમાચાર, સારાંશ, સંક્ષેપ વગેરે સેવાઓ પણ વિશિષ્ટ ગ્રંથાલય પૂરી પાડે છે. કેટલાક દાયકાઓથી કમ્પ્યૂટર આધારિત પસંદગીયુક્ત માહિતી પ્રસાર સેવા પણ વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો દ્વારા વાચકોને પૂરી પાડવામાં આવે છે. ભારતના વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો દ્વારા પણ આ સેવા (SDI) આપવામાં આવે છે પણ તે કમ્પ્યૂટર દ્વારા જ આપવામાં આવતી હોય તે જરૂરી નથી.

- *પુનઃ પ્રાપ્તિ સેવાઓ* **(Retrieval Services)**

નિર્દેશીકરણ, સારસંક્ષેપ તથા સંક્ષેપ તૈયાર કરવા તે વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો માટે ખૂબ મહત્ત્વ ધરાવે છે. માતૃસંસ્થાની યોજનાઓ, ઉત્પાદનો તથા પ્રક્રિયા-વિકાસને લગતી માહિતી જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો તેને આનુસંગીક ખાસ ફાઈલો તૈયાર કરીને સારસંક્ષેપ તથા નિર્દેશિકાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

- ***બુલેટિનનું પ્રકાશન***

(Publication of Bulletins) *ગ્રંથાલયમાં અદ્યતન પ્રકાશનોની પ્રાપ્તિ ની યાદી કે બુલેટિન દ્વારા વાચકોને માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે છે. આ સેવા કેટલાક વિષયો માટે વ્યાપારી ધોરણે પણ ઉપલબ્ધ છે.*

- *ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકો અને કર્મચારીઓ* **(Personal and Staff)**

વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો મર્યાદિત કર્મચારીઓના મદદથી ચલાવાય છે. વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયનો ગ્રંથપાલ એક વિષય વિશેષજ્ઞ હોવો જોઈએ કે એક ગ્રંથાલય વ્યયસાયિક હોવો જોઈએ; તે એક વિવાદાસ્પદ મુદ્દો છે. પણ હવે વિભિન્ન વિષયોમાં વિશેષ યોગ્યતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ વ્યવસાયમાં આવતી જાય છે. તેથી વિશેષજ્ઞોને નવો ફાલ વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોની પ્રવૃત્તિઓને ચલાવવા સક્ષમ છે.

2.6.3 *વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયના કાર્યો* (Functions of Special Libraries)

1. *માતૃસંસ્થાનની જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે માહિતી અને ડેટાનું એકત્રિકરણ, સારસંભાળ, સંગ્રહ અને પુનઃપ્રાપ્તિ કરે છે.*
2. *માહિતી અને ડેટાનું વિશ્લેષણ સંયોજન અને મૂલ્યાંકન કરે છે.*
3. *પ્રગતિ અહેવાલો* (State of the art-report) *પૂરા પાડે છે.*
4. *માહિતીની પૃચ્છાઓનો પ્રત્યુત્તર આપે છે.*
5. *સાહિત્ય સામગ્રી-શોધ તથા અનુવાદ સેવાઓ આપે છે.*
6. *તૈયાર ગ્રંથ સંગ્રહની સૂચિઓ, બુલેટિન, સારાંશ, અને માર્ગદર્શિકાઓ તૈયાર કરો.*

2.6.4 *વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોની સેવાઓ* (Services of Sepcials Libraries)

1. *સંદર્ભસેવાઓ*
2. *પુસ્તક આપ-લેસેવા*
3. *અપેક્ષિતસેવાઓ*
4. *અદ્યતન અવબોધનસેવા*

5. *અનુવાદસેવા/સાર સેવા*
6. *બુલેટિન પ્રકાશન*
7. *પ્રતિલિપિકરણ સેવા*
8. *આંતર ગ્રંથાલય આદાન પ્રદાનસેવા*
9. *સલાહસેવા*
10. *ઈન્ટરનેટસેવા*
11. *સમાચારકર્તનસેવા*
12. *ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકો અને કર્મચારીઓ*

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

5. *વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયો દ્વારા અપાતી સેવાઓ જણાવો.*

નોંધ :* i. *નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. *એકમના અંતે આપેલાં ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.*

....

....

....

....

....

....

....

....

....

2.7 રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય (NATIONAL LIBRARY)

રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયનો અર્થ, તેના ઉદ્દેશો, કાર્યો અને તેની પ્રવૃત્તિઓથી આપ પરિચિત થશો. સામાન્ય રીતે દરેક દેશમાં દેશના સાહિત્યનો સંગ્રહ તથા તેના રક્ષણની જવાબદારી રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય નિભાવે છે અને તેથી દરેક દેશમાં પોતાનું એક રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય કાર્યરત હોય છે. જેમ કે ભારતનું રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય કલકત્તા ખાતે કાર્યરત છે.

રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયનો ઉદ્‌ભવ કેટલીક સદીઓ પૂર્વે જ નજીકના સમયમાં થયો છે. ખાસ કરીને જે તે દેશની આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિએ તેમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આમ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય એ રાષ્ટ્રના વિકાસમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા અદા કરે છે. રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયની ઓળખ ઘણા સમય પછી થઈ છે. પૂર્વમાં રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયને સાર્વજનિક ગ્રંથાલય તરીકે ઓળખવામાં આવતું હતું. પરંતુ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય અને રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયની ભૂમિકા અને તેના કાર્યો અલગ પ્રકારના છે. ટૂંકમાં પ્રવર્તમાન સ્વરૂપના રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયોનો લગભગ ત્રણેક સદીઓ પહેલાં, મોટેભાગે પશ્ચિમના કેટલાક દેશો કે જે ઔદ્યોગિક રીતે વિકસીત હતા તેમાં પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. આ ઉપરાંત છેલ્લા પચાસ વર્ષોમાં તેમનામાં બહુ આયામી વિકાસ નજરે પડે છે. આજે કેટલાક દેશોમાં વૈદક, કૃષિવિજ્ઞાન જેવા વિશિષ્ટ વિષયોના રાષ્ટ્રીય વિષય-ગ્રંથાલયો (National Subject Library) સ્થપાઈ ચૂક્યાં છે. આ પ્રકારના વલણો કેટલેક અંશે ભારતીય ગ્રંથાલયની બાબતમાં પણ જોઈ શકાય છે.

2.7.1 *રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયનો અર્થ* (MEANING OF NATIONAL LIBRARY)

રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયનો અર્થ સમજાવતાં Unesco General Conference, 1970*ના જણાવ્યા અનુસાર "રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય એ છે કે જે રાષ્ટ્રમાં પ્રકાશિત સમસ્ત મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રકાશનોનો સંગ્રહ તથા રક્ષણની જવાદબારી પ્રક્રિયા તથા અન્ય નિક્ષેપ ગ્રંથાલય* (Deposit Library)*નું કાર્ય કરે." ઉપરાંત સંદર્ભસૂચિ નિર્માણ, વિદેશી સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રના વિષયના પુસ્તકોના સંગ્રહને અદ્યતન રાખવા, સંઘસૂચિનું સંકલન* (Indian National Bibliography)*નું પ્રકાશન કરાયું છે.*

ડૉ. રંગનાથાનના મત મુજબ "રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય એટલે જેનું કર્તવ્ય પોતાના દેશના સાહિત્યિક ઉત્પાદનને ભવિષ્ય માટે એકત્રિત અને અનુરક્ષિત કરવાનું હોય. તે વિચારશક્તિના સંગ્રહ તથા પ્રસારણનું કેન્દ્રીય મથક છે."

2.7.2. *રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો* (OBJECTIVES OF NATIONAL LIBRARY)

1. *દેશમાં પ્રકાશિત થતી મહત્ત્વની વાચનસામગ્રી તથા વિદેશમાં પ્રકાશિત દેશ ઉપરની વાચનસામગ્રીનો સંગ્રહ કરવો અને સંરક્ષણ કરવું.*
2. *આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ વાચનસામગ્રીનું આદાન પ્રદાન કાર્ય કરવું.*
3. *રાષ્ટ્રીય ગ્રંથસૂચિનું નિર્માણ કરવું.*
4. *વર્તમાન સમયમાં તથા પૂર્વમાં પ્રકાશિત વાચનસામગ્રીની વાઙ્મયસૂચિ સેવા પૂરી પાડવી.* (Bibliography Service)
5. *નાગરિકના હિતમાં કોઈ વાચનસામગ્રી કે માહિતી હોય તે એકઠી કરવી.*

2.7.3 *રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયના કાર્યો* (FUNCTIONS OF NATIONAL LIBRARY)

K.W. Humphreys*ના મત મુજબ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયના કાર્યો નીચે મુજબ છે :-*

1. *રાષ્ટ્રમાં પ્રકાશિત સાહિત્યનો કેન્દ્રિય સંગ્રહ અને સંરક્ષણ કરવું.*
2. *વિદેશમાં પ્રકાશિત સાહિત્ય કે જે દેશ ઉપર હોય તેનો સંગ્રહ કરવો.*
3. *રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ આંતરગ્રંથાલય લેવડ-દેવડ સેવાનો વિકાસ કરવો જોઈએ જેથી સંશોધન સાહિત્યની લેવડ-દેવડ થઈ શકે.*
4. *પ્રજ્ઞાચક્ષુઓ માટે પુસ્તકોની વ્યવસ્થા કરવી.*
5. *પાન્ડુલિપિ* (Manuscript) *કેન્દ્ર તરીકે કાર્ય કરવું.*
6. *રાષ્ટ્રીય ગ્રંથસૂચિનું પ્રકાશન કરવું.*
7. *ગ્રંથાલય તકનીકીમાં સહાયતા કરવી.*

8. ગ્રંથાલયની જુદી જુદી તકનીકીમાં સંશોધન કરવું.

9. સરકારી ખાતાઓને ગ્રંથાલય સેવાઓ પૂરી પાડવી.

રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયના કાર્યો વિશે વિદ્વાનોમાં વિવિધ મતમતાંતર હોવાથી રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયના કાર્યોને મુખ્ય ત્રણ વિભાગોમાં વિભાજીત કરવામાં આવ્યાં છે.

1. મૌલિક કાર્યો

2. ઈચ્છનીય કાર્યો

3. વૈકલ્પિક કાર્યો

2.7.4 રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયના લક્ષણો (ATTRIBUTES OF NATIONAL LIBRARY)

1. રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયની સ્થાપના સરકાર દ્વારા કરવામાં આવે છે.

2. રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય દેશના સર્વાંગી વિકાસમાં મદદકરતી સંસ્થા છે.

3. દેશમાં પ્રકાશિત થતા પુસ્તકોની ઓછામા ઓછી એક નકલ સંગ્રહિત કરવામાં આવે.

4. રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય વિચાર શક્તિનું પ્રસાર કરવાનું મુખ્ય મથક છે.

5. રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય અન્ય ગ્રંથાલયોને માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

6. રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય રાષ્ટ્રની એક મહત્ત્વની માહિતી અને જ્ઞાનની સંસ્થા કહેવાય.

7. રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયનું કર્તવ્ય દેશના સાહિત્યિક ઉત્પાદનને ભવિષ્ય માટે એકત્રિત અને સંરક્ષિત કરવાનું હોય.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

6. રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો અને કાર્યો જણાવો.

નોંધ : i. નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલાં ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

2.8. સારાંશ (SUMMARY)

આ એકમમાં આપણે :-

– વિશ્વ વિદ્યાલય

1. *શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોની ભૂમિકા સમજાવી તથા શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોના પ્રકારો તથા તેમના ઉદ્દેશો, કાર્યો અને અપાતી સેવાઓનું વર્ણન કર્યું.*
2. *મહાવિદ્યાલય - ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો, કાર્યો અને અપાતી સેવાઓનું વર્ણન કર્યું.*
3. *વિશ્વવિદ્યાલયના ઉદ્દેશોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો અને કાર્યોને વ્યાખ્યાયિત કર્યા, તેના વ્યવસ્થાપન, સંગ્રહ, વિકાસ, ઉપભોક્તા સમુદાય વગેરે વિશે અને ગ્રંથાલય અને પ્રલેખન સેવાઓ તથા અપાતી સેવાઓ વિશે વિસ્તૃત જાણકારી મેળવી.*

– સાર્વજનિક ગ્રંથાલય

સાર્વજનિક ગ્રંથાલય જાહેર ભંડોળમાંથી કામ કરતી એક સહાયકારી શિક્ષણ સંસ્થા તરીકે સેવા આપે છે. તેની સ્થાપના દેશના રાજ્યના કાનૂન અંતર્ગત થઈ હોય તે એક માહિતી કેન્દ્ર તરીકે કાર્ય કરે છે. તેના મુખ્ય કાર્યો માહિતી, શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ અંતર્ગત છે.

– વિશિષ્ટ ગ્રંથાલય

રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયો, જે સ્વરૂપથી આજે આપણે પરિચિત છીએ તે સ્વરૂપના રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયો છેલ્લ બે ત્રણ દાયકામાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં અને વિકસ્યાં. આજે વિશ્વના દરેક દેશમાં તેમનું પોતાનું રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય છે અને તે પોતાના દેશની સાંસ્કૃતિક સાહિત્યિક, સામાજિક, આર્થિક, વૈજ્ઞાનિક અને પ્રૌદ્યોગિકીય પરંપરાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને તેનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ એકમમાં રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયનો પ્રાદુર્ભાવ, વૃદ્ધિ અને વિકાસ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય મંચો પર આ સંદર્ભે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયોના જે કાર્યો અને ઉદ્દેશોની બાબતે સંમતિ સધાઈ છે તે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે.

1. પોતાના દેશમાં પ્રકાશિત મુદ્રિત તથા અમુદ્રિત સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવો તથા પોતાના દેશ સાથે સંબંધિત એવા અન્ય દેશમાં પ્રકાશિત પ્રલેખો પણ પ્રાપ્ત કરવા.
2. પ્રસૂચિઓ, વાઙ્મયસૂચિઓ સાર ઈત્યાદિ દ્વારા સંગ્રહની માહિતીનો પ્રસાર કરવો.
3. જો માંગ હોય તો અન્ય દેશના પ્રકાશનોની પ્રાપ્તિ કરવી.
4. ગ્રંથાલય અને માહિતી ક્ષેત્રના કર્મચારીઓને પ્રશિક્ષણ આપવાની જવાબદારી સંભાળવી.

– રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય

(1) વિશિષ્ટ ગ્રંથાલય કે જે વ્યવસાય અને સંશોધન અને વિકાસ સાથે સંકળાયેલ હોય છે તેમના કાર્યોની સમજ આપી છે.

(2) ગ્રંથાલયમાં રહેલ પ્રલેખ-સંગ્રહ પ્રલેખોની પ્રક્રિયા તથા વ્યવસ્થાપનની માંગ આધારિત સેવાઓ વિશે વાત કરી છે.

(3) વર્તમાન ભારતીય વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોની ઝલક પ્રસ્તુત કરી છે.

2.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (ANSWER TO SELF CHECK EXERCIES)

1. શાળા ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે છે :

- ગ્રંથાલયના સંસાધનોનો અસકરાત્મક અને કાર્યક્ષમ રીતે ઉપયોગ કરવા વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા.
- વાચન-સામગ્રીનું આદાન પ્રદાન કરવું.
- વાચનસામગ્રીની પસંદગીમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોના રસ, રૂચિ, અભિપ્રાયનું માર્ગદર્શન મેળવવું.
- અભ્યાસક્રમ અનુસાર વાચનસામગ્રીની વ્યવસ્થા કરવી.
- ફુરસદના સમયમાં ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરતા થાય એવી ભાવના વિદ્યાર્થીઓમાં જગાવવી.

2. મહાવિદ્યાલય ગ્રંથાલયના કાર્યો નીચે પ્રમાણે છે :

- વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકોને અભ્યાસક્રમમાં જરૂરી વાચનસામગ્રી પ્રાપ્ય બનાવવી.
- નવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે ગ્રંથાલય પૂર્વાભિમુખનું આયોજન કરવું.
- બૌદ્ધિક વિકાસમાં મદદરૂપ થવું.
- વાચન અને ભૌતિક સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી.
- સંશોધકોને વાઙ્‌મય સૂચિ પૂરી પાડવી.
- વિદ્યાર્થીઓને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ માટે પ્રોત્સાહિત કરવાં.
- ગ્રથાલયનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરે તેવા પ્રયત્નો કરવાં.

3. વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયમાં અપાતી સેવાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

1. ગ્રંથાલયસેવાઓ

- પુસ્તક આપ-લેસેવા
- નવા ઉમેરાતા પુસ્તકોનું ડિસ્પ્લે અને સૂચિ
- સંદર્ભસેવા

2. વાઙ્‌મયસેવા

- જુદાં જુદાં વિષયોની વાઙ્‌મય સૂચિઓ
- નવા સાહિત્યની અનુક્રમણિકા
- સાહિત્યશોધ

3. અદ્યતન અવબોધન સેવાઓ

- મહત્ત્વના સાહિત્યની સતર્કસેવા
- સામયિકોની અનુક્રમણિકા
- સમાચારપત્રોની કાપલીઓ

4. વિશિષ્ટીકૃત સેવાઓ

- નવા વાચકને પ્રશિક્ષણ
- વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના વ્યાખ્યાન

5. અન્ય સેવાઓ

- સારસેવા
- સંદર્ભસેવા
- વાઙ્મયસૂચિસેવા
- પ્રતિનિર્માણસેવા

4. સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના કાર્યો નીચે પ્રમાણે છે :

1. ઔપચારિક અને અનૌપચારિક શિક્ષણમાં મદદરૂપ થવું.
2. વાચનસામગ્રી એકઠી કરી તેનું વ્યવસ્થાપન કરવું.
3. વાચનસામગ્રીની તર્કબદ્ધ ગોઠવણી કરવી.
4. છેવાડાના વિસ્તારના માનવી સુધી માહિતી પહોંચાડવી.
5. ખેતીપ્રધાન ભારતદેશમાં બિયારણ, જંતુનાશક દવાઓ વગેરે માહિતી સેવાઓ પૂરી પાડવી.
6. વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિઓ કરવી.
7. ફુરસદના સમયનો સદ્ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેનું પ્રોત્સાહન આપવું.

5. વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયની સેવાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

- પુસ્તકો, સામયિકો તથા અહેવાલોમાં પ્રકાશિત માહિતી ઉપલબ્ધ બનાવવી.
- બાહ્ય સ્ત્રોતોમાંથી એકત્રિત માહિતી પૂરી પાડવી.
- પુસ્તક આદાન-પ્રદાનસેવા
- અનુવાદસેવા
- અદ્યતન અવબોધનસેવાઓ
- સંદર્ભસેવાઓ
- બુલેટીન પ્રકાશનસેવાઓ

- આંતર ગ્રંથાલય આદાન પ્રદાનસેવા
- સલાહસેવા
- ઈન્ટરનેટસેવા
- સમાચાર કર્તનસેવા
- પ્રતિલિપિકરણસેવા

6. રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશોનું નીચે મુજબ મુખ્ય વર્ગોમાં વિભાજન કરી શકાય :

- સંગ્રહ અને વિકાસ
- વાચકસેવાઓ
- માહિતી-પ્રસારસેવાઓ
- અન્ય પ્રવૃત્તિઓ

આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયના કાર્યોને મુખ્ય ત્રણ વિભાગમાં વિભાજીત કરવામાં આવ્યા છે.

1. મૌલિક કાર્યો
2. ઈચ્છનીય કાર્યો
3. વૈકલ્પિક કાર્યો

2.10 ચાવીરૂપ શબ્દો (KEY WORDS)

પૂર્વાભિમુખ (Orientation) :	સ્થિતિ જ્ઞાન
શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો (Academic Libraries) :	શૈક્ષણિક સંસ્થા સાથે સંકળાયેલાં ગ્રંથાલયો
પ્રતિલિપિ સેવા (Reprographic Service) :	વીજળીની મદદથી ફોટો લઈ નકલ કરવાની પ્રક્રિયા
સેવાઓ (Services) :	સાહિત્ય શોધ, કોઈપણ વિષય પરના અદ્યતન સંદર્ભો પૂરા પાડવાં, લેખની નકલ પૂરી પાડવી, અનુવાદસેવા વગેરે

પ્રગતિ અહેવાલ (State of art Report) :	જે તે ચોક્કસ સમયઆધીન સાહિત્ય સંકલિત કરી કોઈ સમસ્યાના વિકાસ અંગે તૈયાર કરાયેલું પ્રતિવેદન
સંક્ષેપ (Digest) :	કોઈએક વિષય અથવા પ્રકરણ અથવા તેને સંબંધિત વિવિધ પ્રકરણો પર માહિતીનો સારાંશ આપતું પ્રકાશન
સમાચાર કાપલી (News Clippings) :	સમાચારપત્રોમાં પ્રગટ થયેલી અદ્યતન ઘટનાઓ કે જેને પુનઃ પ્રતિ માટે સુયોગ્ય રીતે કાપીને સંગ્રહિત કરીને રખાયેલ હોય.
આંતર ગ્રંથાલય લેવડદેવડ સેવા (Inter library loan Service) :	અન્ય ગ્રંથાલયમાંથી વાચનસામગ્રી મેળવવી.
ગ્રંથાલય અધિકાર (Library Cess) :	સંપત્તિ અને વાહનો પર વધારાના કર (Surcharge) સ્વરૂપે વસૂલ કરવામાં આવે.
થાપણ ભંડાર (Depository) :	એવું સ્થાન જ્યાં કોઈ વસ્તુને સલામત રીતે રાખવા માટે મુકવામાં આવે છે.

2.11 સંદર્ભો અને વિશેષ વાચન (REFERENCES AND FURTHER READING)

સૈની ઓમ પ્રકાશ (1999) : ગ્રંથાલય ઔર સમાજ
વાઈ.કે.પબ્લિકેશન, આગરા

હેમાબેન રાવલ, અનુવાદક (2013) : વિવિધ પ્રકારના ગ્રંથાલયો અને તેમના કાર્યો (BLIS.01) ગ્રંથાલય અને સમાજ અમદાવાદ : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

પ્રયતકર કે. (2015) કાનડિયા અને મહેશ જી. પરમાર : ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનનો પાયો અમદાવાદ ભારતી બુક ટ્રેડર્સ

Despande K.S. (1985) : University Library System in India, New Delhi, Sterling

Allen Kent, (ed) (1980) : Encyclopaedia of Libarary and Information Science Vol-28 New york, Marcel Dekken.

હેમાબેન રાવલ (અનુ) (2008) : ગ્રંથાલય અને સમાજ વિભિન્ન પ્રકારના ગ્રંથાલયો અને કાર્યો (BLIS-01) અમદાવાદ ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

* KHANNA, J. K. (1987). Library and Society, Kurukshetra: Research Publications.

UNESCO (1994) Public Library Manifesto Unesco: Paris

કાનડિયા પ્રયતકર કે. અને મહેશ જી. પરમાર (2015) ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનનો પાયો અમદાવાદ : ભારતી બુક ટ્રેડર્સ

* Krishna kumar (1987) Library Organisation Chapter 9 New Delhi :Vikas

* હેમાબેન રાવલ (અનુ) ગ્રંથાલય અને સમાજ (BLIS-01) વિભિન્ન પ્રકારના ગ્રંથાલયો અને તેમના કાર્યો, અમદાવાદ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

* પ્રયતકર કે કાનડિયા અને મહેશ જી. પરમાર (2015) ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનનો પાયો, અમદાવાદ, ભારતી બુક ટ્રેડર્સ.